

## ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ

### Λατινική Αμερική, μια ήπειρος, δύο γλώσσες δεκαεννέα χώρες

1. Για έναν ευρωπαϊό μεταφραστή, η Λατινική Αμερική είναι η πιο «γνώριμη» ήπειρος. Σε ένα βιβλίο του, ο Γάλλος πολιτολόγος και διπλωματικός Alain Rouquié την είχε χαρακτηρίσει ως την «Άπω Δύση», μια μακρινή Ευρώπη θα λέγαμε.

Πραγματικά, η ήπειρος αυτή έχει πολλά γνωστά στοιχεία για κάποιον Ευρωπαίο, σε αντίθεση με την Αφρική και ιδίως την Ασία. Κατ' αρχήν οι χώρες αυτές κατακτήθηκαν από Ισπανούς και Πορτογάλους, δηλαδή Ευρωπαίους. Υιοθέτησαν τις δυο γλώσσες των κατακτητών, τη θρησκεία τους και τη νοοτροπία τους. Ο Νερούδα, ας πούμε, όπως αναφέρει ο Ruggiero Romano, λέει για τη δεκαετία του '20 ότι «γεμίζαμε το κεφάλι μας με τα τελευταία βιβλία που έφερναν τα υπερωκεάνια» (Nos llenabamos la cabeza con lo ultimo de los transatlanticos). Όλοι οι θεσμοί τους έχουν αντιγράψει τους δικούς μας, π.χ. οι Αστικοί Κώδικες είναι αντιγραφή του Ναπολέοντειου κ.λ.π. Ακόμα και ο όρος Λατινική Αμερική που έχει επικρατήσει σήμερα στον τύπο και την λογοτεχνία, αποτελεί εύρημα του Ναπολέοντος του Τρίτου, όταν θέλησε να επεκτείνει την Αυτοκρατορία του στο Μεξικό και επέβαλε τον πρίγκιπα Μαξιμιλιανό. Βέβαια, αυτά τα όνειρα είχαν μελανή κατάληξη γιατί ο Μαξιμιλιανός τουφεκίστηκε από τον Χουάρες, επικεφαλής των Φιλελευθέρων. Με την πάροδο του χρόνου ο όρος Λατινική Αμερική υιοθετήθηκε από τους ενδιαφερόμενους, οι οποίοι τον προτιμούν από εκείνον της Ισπανικής Αμερικής που χρησιμοποιούν, για προφανείς λόγους, σήμερα οι Ισπανοί. Βέβαια, όταν λέμε Λατινική Αμερική εννοούμε χώρες με λαούς λευκούς, αλλά και μιγάδες, ινδιάνους, μαύρους ακόμα και κινέζους. Ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, όπου πρόσφατα η στατιστική υπηρεσία ανακοίνωσε ότι οι Latinos κατέστησαν την πρώτη μειονότητα της χώρας με 38,7 εκατομμύρια κατοίκους, κυρίως μεξικάνους, έναντι 38,3 των μαύρων, υφίσταται μια υπερηφάνεια Latino.

Η Λατινική, λοιπόν, Αμερική αποτελείται από 19 χώρες που μιλάνε οι περισσότερες ισπανικά και η Βραζιλία πορτογαλικά. Σ' αυτές η γλώσσα είναι η ίδια, αλλά υφίστανται ιδιότυπες εθνικές καταστάσεις που διαμόρφωσε η ιστορία. Το όνειρο του Bolívar για μια ενωμένη ήπειρο δεν κράτησε πολύ, αφού οι ντόπιοι οπλαρχηγοί (Santander στην Κολομβία,

San Martin στην Αργεντινή, Sucre στο Εκουαδόρ, κ.λ.π.) αποσχίσθηκαν και ο καθένας οργάνωσε το κράτος του.

2. Τι σημαίνει λατινοαμερικανική χώρα; Είναι μια χώρα που έχει δική της ιστορία, συνάρτηση του τρόπου ανεξαρτησίας της. Έπειτα, υπήρξαν μεταξύ τους διάφοροι πόλεμοι, ακόμα και πολύ πρόσφατα, τον 20<sup>ο</sup> αιώνα, που ανέπτυξαν τους εθνικισμούς και τα αμοιβαία μίσση. Για παράδειγμα, ο Πόλεμος του Ειρηνικού το 1878 είδε το Περού και τη Χιλή να στερούν τη Βολιβία από την έξοδο στη θάλασσα. Στον Πόλεμο του Τσάκο τη δεκαετία του '30 μια σειρά γειτονικών κρατών κατατρόπωσαν την Παραγουάη. Υπάρχει ακόμα ο «παράξενος» πόλεμος του ποδοσφαίρου, που ξεκίνησε από έναν ποδοσφαιρικό αγώνα την δεκαετία του '70 μεταξύ Σαλβαδόρ και Ονδούρας. Τέλος, όλοι θυμόμαστε τον πρόσφατο, δεκαετία του '90, μικροπόλεμο Εκουαδόρ-Περού στον Αμαζόνιο, που δεν ήταν μάλιστα ο πρώτος μεταξύ των δυο κρατών. Επίσης, σε κάθε χώρα υπάρχουν ιδιομορφίες της αποικιοκρατίας και των εθνών των μεταναστών και των ιθαγενών. Για παράδειγμα, στην Αργεντινή και την Ουρουγουάη οι ντόπιοι ιθαγενείς εξαφανίστηκαν τελείως (λίγοι μόνον μένουν στην Αργεντινή) και οι κάτοικοι είναι σχεδόν όλοι απόγονοι Ευρωπαίων, με λίγους μαύρους. Έτσι, οι δυο αυτές χώρες αισθάνονται ιδιαίτερα «ευρωπαϊκές», τόσο που να λένε οι κριτικοί ότι, π.χ. ο Μπόρχες είναι ένας Εγγλέζος που έγραφε ισπανικά. Σε άλλες χώρες υφίσταται, πολύ ζωντανό, το ιθαγενές στοιχείο, όπως π.χ. στις Δημοκρατίες των Άνδεων (Περού, Εκουαδόρ, Βολιβία), αλλά και στην Παραγουάη και στο Μεξικό. Σε άλλες, οι κινέζοι ή γιαπωνέζοι είναι ιδιαίτερα πολυπληθείς, όπως π.χ. στα παράλια του Περού, ακόμα και στο Μεξικό όπου κατασκεύασαν μεγάλο μέρος των σιδηροδρόμων, ή στον Παναμά, όπου έχτισαν τη διώρυγα.

Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε ότι κάποιες χώρες της Λατινικής Αμερικής παρουσιάζουν ένα ιδιότυπο «ινδιάνικο πρόβλημα» γιατί υφίστανται μεγάλες μάζες ιθαγενούς στοιχείου που ζει σε άλλες εποχές και με άλλες αξίες. Τούτο επηρεάζει και τη λογοτεχνία: είναι γνωστή στο Περού η «παράξενη» σύνταξη των μυθιστορημάτων του Χοσέ Μαρία Αργκέδας και των ποιημάτων του Σέσαρ Βαγιέχο. Οι δυο αυτοί συγγραφείς είχαν μητρική τους γλώσσα τα Κέτσουα και έγραφαν διαφορετικά τα ισπανικά.

3. Ποιος είναι ο τέλειος μεταφραστής σ' ένα λατινοαμερικάνικο κείμενο; Αυτός που έχει ζήσει σε κάθε χώρα, την έχει περιηγηθεί εξαντλητικά και έχει διαβάσει επιτόπου γι' αυτήν κείμενα σε όλους τους τομείς: ιστορία, λογοτεχνία, κινηματογράφος, ζωγραφική. Ο πολιτισμός μιας χώρας δεν αποκτάται μόνον με τα διαβάσματα, αλλά και με την καθημερινή επαφή μαζί του στη ζωή.

Ένας διπλωμάτης μπορεί να μην είναι καλός μεταφραστής γιατί συχνά τον ενδιαφέρει μέρος μόνον της χώρας (π.χ. η ιστορία και όχι η λογοτεχνία της). Ακόμα, οι διπλωμάτες συχνά βαριούνται να βγουν από τα κλιματισμένα γραφεία τους στην πρωτεύουσα και να ταξιδέψουν μέχρι τις πιο απόμακρες γωνιές της χώρας. Φυσικά η παρατήρηση αυτή δεν ισχύει για έναν διπλωμάτη όπως ο Octavio Paz, που ξόδεψε πολύ χρόνο στις Ινδίες για να γνωρίσει εις βάθος τον πολιτισμό τους.

4. Επομένως, ένας καλός μεταφραστής δε φτάνει να έχει διαβάσει τα πάντα για μια χώρα, ζώντας στην Ελλάδα. Πρέπει να πάει εκεί, να γνωρίσει τους κατοίκους «στο ζουμί τους», να γευτεί την κουζίνα τους, να αγαπήσει τις γυναίκες τους, να γελάσει με τα αστεία τους, να προσπαθήσει να μάθει όσο το δυνατόν περισσότερους ιδιωτισμούς ή τοπικισμούς. Φυσικά υπάρχουν πολύτομα λεξικά, π.χ. των ισπανικών της Βενεζουέλας ή του Μεξικού, αλλά αν δεν τάχεις ζήσει δεν θα μπορέσεις να τα αποδόσεις ανάλογα. Θυμάμαι μια Πολωνή μεταφράστρια που μετέφραζε μεξικάνικη λογοτεχνία από το σπίτι της στη Γαλλία. Είχε ταξιδέψει μια-δυο φορές στη χώρα και είχε μείνει κατά διαστήματα, αλλά ήταν αδύνατον να γνωρίζει όλους τους ιδιωτισμούς της λαϊκής γλώσσας που μετέφραζε. Έτσι τάραζε στα τηλεφωνήματα τη μεξικάνη γυναίκα μου, που αμέσως της έδινε την απάντηση για κάθε όρο, για κάθε άγνωστη λέξη. Και δε μιλάμε μόνο για παράξενα τροπικά φρούτα ή μαγειρικά κατασκευάσματα αλλά και για εκφράσεις της αργκό. Θάναι ίδιες αυτές οι εκφράσεις με την αργκό στο Εκουαδόρ (Ισημερινός); Όχι βέβαια. Όταν πριν δυο χρόνια είδα μια ταινία με πρωταγωνιστές περιθωριακούς νέους στο Κίτο, μπόρεσα να την καταλάβω μόνον όταν επανέφερα στην μνήμη μου όλες τις εκφράσεις που έλεγαν οι παλιοί συμφοιτητές μου από την ίδια χώρα.

Θέλω, λοιπόν, να πω ότι κάθε μια από τις 19 λατινοαμερικάνικες χώρες έχει τις ιδιομορφίες στην ιστορία, την καθημερινή της ζωή και την γλώσσα της, παρ' όλο που τα ισπανικά μιλιούνται παντού. Φυσικά, σε όλη τη Λατινική Αμερική η προφορά είναι πιο «γλυκιά» και ήπια από την «τραχιά» ισπανική προφορά. Κάθε χώρα όμως έχει την δική της. Ένα εξασκημένο αυτί, μάλιστα, μπορεί να αναγνωρίσει και τις επιμέρους προφορές και να κατατάξει αμέσως τον κάτοικο της Χιλής ξεχωριστά από εκείνον της Κολομβίας. Μπερδεύσαι λίγο, μόνο, με τους κεντροαμερικανούς.

5. Και για την ποίηση; Ο μεταφραστής μπορεί να έχει τύχη, γιατί όπως παντού υπάρχουν «απλά» και «δύσκολα» ποιήματα. Απλά είναι βέβαια εκείνα τα ποιήματα που χρησιμοποιούν μια στρωτή γλώσσα, όπως εκείνα του Μεξικάνου Χοσέ Εμίλιο Πατσέκο, ενώ στα δύσκολα θα βρούμε ιδιωτισμούς, ιστορικές αναφορές ή και εθνικά «κουτσομπολιά». Όταν, π.χ. ο Χουάν Λισκάνο από τη Βενεζουέλα γράφει ένα μεγάλο επικό ποίημα με τίτλο

«Ορινόκος», θα ταλαιπωρηθείς αρκετά με τις ινδιάνικες φυλές, τα δέντρα ακόμα και τα ονόματα των παραποτάμων που αναφέρει. Το ίδιο και ο Ερνέστο Καρδενάλ από τη Νικαράγουα στο ποίημά του «Ώρα μηδέν» που φιλοδοξεί να αποδώσει όλη την ιστορία, την γεωγραφία και το ανθρώπινο στοιχείο των πέντε χωρών της Κεντρικής Αμερικής. Για να μη μιλήσουμε βέβαια για το «Κάντο Χενεράλ» του Νερούδα, όπου η Αμερική όλη προβάλλει πολύμορφη, πολύχρωμη, με όλους τους μύθους, την ομορφιά και την ασκήμια της.

Όταν ο Οκτάβιο Πας στο ποίημά του «Μεξικό, Ολυμπιάδα του 1968» μιλάει για τους δημοτικούς υπαλλήλους που πλένουν το αίμα στην πλατεία των Θυσιών, πρέπει να καταλάβεις ότι μιλάει για την πλατεία των Τριών Πολιτισμών στο Τλατελόλκο, όπου έγινε η σφαγή των άοπλων φοιτητών στις 2 Οκτωβρίου του 1968.

Από την άλλη μεριά, όταν ο Βιρχίλιο Πινιέρα μιλάει στο εκτεταμένο ποίημά του «Αβάσταχο νησί» (La isla en peso) του 1943 για την Κούβα, το εκτυφλωτικό φως της, τα μάνγκος και τις κατσαρίδες της, πρέπει να τα έχεις υποστεί για να αποδώσεις όσο το δυνατόν καλύτερα. Και ο σον, δεν είναι ο ήχος αλλά το είδος μουσικής που ξεκίνησε από την ανατολική επαρχία της Κούβας για να καλύψει όλο το νησί. Οι κλάβες, δεν είναι κλειδιά αλλά το βασικότερο όργανο της κουβανέζικης μουσικής, τα δυο ξυλάκια που χτυπάει μεταξύ τους ο μουσικός για να δώσει τον τόνο στην ορχήστρα και οι «ξύλινοι σπόροι» στο ποίημα του Λόρκα «Son των νέγρων στην Κούβα» (Son de los negros en Cuba) είναι η μαράκα που ηχεί ρυθμικά. Στο ίδιο ποίημα, όπως παρατηρεί με οξυδέρκεια μεταφραστή ή τουλάχιστον ντόπιου, για να μην πούμε ιθαγενούς, ο Κουβανός συγγραφέας Guillermo Cabrera Infante, ο Λόρκα μιλάει για τη «ζεστή μέση και την ξύλινη σταγόνα». Και πάλι αυτές οι εικόνες αντιστοιχούν σε μουσικές αναφορές, η «ξύλινα σταγόνα» στις κλάβες και, φυσικά, η «ζεστή μέση» σε εκείνη της μιγάδας (μουλάτα) από το Oriente που χόρευε πάντα ένα son. Όσο για το «ξανθό κεφάλι του Φονσέκα» ο μεταφραστής θα ιδρώσει πολύ να βρει ποιος ήταν ο εν λόγω Φονσέκα αν δεν γνωρίζει την ομώνυμη μάρκα πούρων με την όμορφη χρωμολιθογραφία Φονσέκα!

6. Και η Βραζιλία; Στη χώρα αυτή τα πορτογαλικά ακούγονται επίσης πιο «ήπια» και εύηχα από εκείνα της Πορτογαλίας. Αρκετές επιρροές στη γλώσσα, ιδίως σε τοπωνύμια από τους ιθαγενείς Tupi-Guarani. Η χώρα είναι γεμάτη από πόλεις όπως Ibirapoeira, Pacaembu, κλπ. Αξίζει να σημειώσουμε ότι αυτοί οι Tupi ήταν στην αρχή και ανθρωποφάγοι, όπως μας θυμίζει η ταινία «Τι νόστιμος που ήταν ο μικρός Γάλλος» του μεγάλου σκηνοθέτη Nelson Pereira dos Santos, όπου ο εν λόγω Γάλλος καταβροχθίζεται στο τέλος. Συχνά τα τοπωνύμια αυτά σημαίνουν διάφορα πράγματα, π.χ. η μικρή πόλη Pirassununga στην Πολιτεία του Σάο Πάολο, δίπλα σε ένα ποτάμι, σημαίνει «τόπος όπου τα ψάρια αναστρέφουν πορεία».

Επίσης, πολλές επιρροές υπάρχουν από την ύπαρξη των μαύρων, κυρίως αναφορικά με την αφρικανική θρησκεία (προέλευσης κυρίως Γιορούμπα από την Δυτική Αφρική), όπως και στην Κούβα, που είναι στοιχείο της καθημερινής ζωής των κατοίκων, μαύρων και πολλές φορές και λευκών. Πρέπει λοιπόν ο μεταφραστής να «παίζει στα δάχτυλα» τους αφρικάνικους θεούς (Xango, Yemaja, κλπ) και άλλους όρους καθημερινής χρήσης. Κι ακόμα υπάρχει το ιδιαίτερο λεξιλόγιο του Nordeste όπου οι άγονες τεράστιες εκτάσεις του Σερτάο, της Καατίνγκα έχουν δημιουργήσει πολλούς μύθους στην πεζογραφία, την ποίηση και τον κινηματογράφο, κυρίως στις ταινίες του Glauber Rocha που ασχολήθηκε με τους Cangaceiros (ληστές). Για να μη μιλήσουμε βέβαια για το Καρναβάλι, που έχει κι αυτό το δικό του λεξιλόγιο και όταν ο Chico Buarque de Holanda μιλάει σ' ένα τραγούδι του για την Mangueira, derradeira estaçao, πρέπει να καταλάβουμε ότι δεν αναφέρεται μόνο στη σχολή της Σάμπας Mangueira, αλλά και στην ίδια την τενεκεδούπολη του Ρίο που στη σιδηροδρομική γραμμή είναι: primeira estaçao de Mangueira.

Συμπερασματικά, όσο καλά ισπανικά ή πορτογαλικά και να ξέρεις είναι πολύ δύσκολο να αποδώσεις ένα ποίημα, οποιασδήποτε λατινοαμερικάνικης χώρας. Η τέλεια μετάφραση μπορεί να γίνει από κάποιον –ποιητή– που έχει ζυμωθεί με τη χώρα και ίσως και με το συγγραφέα. Από την άλλη, όπως ξέρουμε, η λογοτεχνική και ιδίως η ποιητική μετάφραση δεν θέλει βιασύνη. Θέλει γούστο, μεράκι και κανένα εμπορικό ενδιαφέρον (όπως π.χ. για τα μυθιστορήματα της μόδας). Θα την κάνεις όταν σου έρθει η όρεξη, θα αργήσεις όσο πρέπει και οι άλλοι και ο εαυτός σου θα σου πουν αν πέτυχες τελικά...

*Παρέμβαση στο 23<sup>ο</sup> Συμπόσιο της Πάτρας, 2003*

*Βλέπε και πρακτικά του Συμποσίου, επιμέλεια Ξένης Σκαρτσή*